

Filep Tamás Gusztáv

„Jobb méltatlanul szenvedni, mint méltán”

Adalék a múlt századi református köztörténethez

„Ha három-négy ember ismer még engem ezen a világon, és ők sem lesznek már egy-két év múlva” – írja Borisz Paszternak egyik levelében.¹

Nem lett igaza.

Ám hány évtizednek kell eltelnie a halál után, hogy valakinek, aki megelőzte őket, minden ismerőse elmenjen a minden élők útján; hogy már ne legyen senki a Földön, akinek eleven emléke van róla? Mondjuk, aki után semmilyen emlék nem maradt, akinek neve még porosodó könyvtári tételekben sem áll kinyomtatva.

Nagyapámmal még nem tartunk itt. Szobám sarkában áll az íróasztala. Nem mondhatnám, hogy rendeltetésszerűen használom; kényszerűen elhalasztott munkákhoz felpolcolt könyv- és fénymásolathalmok homorítják – közülük kortortam elő azokat a dokumentumokat, amik vele kapcsolatosak; megjelent írásait például, mert maradt utána nyomtatott szöveg, ha sokáig nem tudtunk is róla. Ezek ezután is ott várják majd sorukat, míg időt nyerek rendszerezésükre az egyre gyorsuló versenyfutásban. Ez még nem az, csak alkalmoszerű számveteskísérlet; nem próbálok meg válaszolni a kérdésre, van-e értelme, távlata, a síron túli jövője annak, ha valaki úgy vélekedik: Ha embernek akarnám tetszeni, Krisztus szolgája nem volnék.

Személyes emlékem nem lehet róla. 1960-ban halt meg, nagyjából félidőben apám kiszabadulása és az én születésem között. Az, hogy évtizedekig nem volt konkrét adatunk arról, hogy a múlt század első harmadában cikkeket és recenziókat írt, bizonyára furcsa. Logikus magyarázat azonban van rá: a családalapítás után hamarosan három gyereket kellett eltartani, nevelni, nem maradt energiája ilyen munkákra, meg (ezzel) nem is sietett. Egyházmegyei konferenciákon tartott előadásainak talán el sem készítette végleges változatát; prédikációi nem maradtak fenn, csak egy fél lánányi türelmetlen vázlat, amelyek szövegét nem tudom kibetűzni; nagyanyám említette egyszer, hogy jegyzetek nélkül is föl tudott menni a szószékre. Annak jó részével, ami a papírok közül túlélte a háborút, háttérismeretek nélkül egyelőre nem sokra megyek. A könyveket és kéziratokat szovjet katonák taposták sárba a mezőkeresztesi parókia udvarán; a kitelepített és elnéptelenített faluban ezt az épületet találták alkalmasnak arra, hogy tábori kórházat állítsanak föl benne – eb, aki azt állítja, hogy nem ismerték a higiéniai előírásokat.

Nagyapám története – annyiszor került már szóba magánbeszédben, hogy szinte szégyellem leírni – szegénylegény-történet, legkisebbfiú-történet. Ponto-

¹ Idézi: Király László: *XXVII. Az arab és a lova*. In uó: *Bóják. Kalandozás a modern költészet tájain*. Erdélyi Híradó Kiadó, Kolozsvár 2008, 102. p.

sabban csak a kezdete az. Egyik ujját levágta a szecs kavágó, így kellett elmennie iskolába (valóban kisebbik fiúként a hétgyerekes parasztcsaládból – öt lány, két fiú), aztán egyetemre; ezért kellett teológiai doktorrá lennie – ez az egész sok tépelődésre adhat alkalmat a természetes kiválasztódásról meg „a népben szunynyadó energiák”-ról. Főleg a Tiszáninneri Egyházkerületben még két-másfél évtizeddel ezelőtt, nagyanyám, nagybátyám temetése idején is sokat beszéltek nagy műveltségéről, teológiai tudásáról. Arról, hogy milyen jeles igehirdető, milyen szónok volt, nem szól a fáma – középső fiát tartották jó prédikátornak, őt tudtommal kevésbé, bár ez nyilván a befogadón is áll, a gyülekezeten. Nyilván ennek az alábbi idézetnek sem csak egyetlen olvasata van, de azért nem érdektelen, amit egy regényben olvasok arról, hogy a templomban vígan húzták a lóbórt a bűnös lelkék, amikor ő próbálta megértetni velük a szószekekről, amit az Úr üzen:

„És volt még egy eset, a fűszeres felesége, kinek az életében – ki tudja, miért? – szövödményes szerelmi bonyodalmak álltak elő, olyan Madame Bovaryné [sic!] történetére emlékeztető lázserű, izgató kalandok, melyeken mélyen megbotránkozott az erkölcsös törzslakosság, pedig F. úr, a harcsabajszú, derék prédikátor is tudott volna egyet-mást mondani ezekről az erkölcsökről, ha meghallgatták volna őt figyelmesen az emberek vasárnaponkint. De nem értek rá elmenni a templomba, s ha elmentek, rendszerint aludtak, vagy tátották a szájukat, ha éppen Kovásznay, a segédlelkész beszélt, ki értett a parasztnok nyelvén, nem sértette meg érzékenységüket, és úgy szavalt a szószekekről, mint egy vásári kikiáltó, ki nem törődik portékája minőségével, csak azzal, hogy elkeljen, amit árul. A hívők ezért szerették Kovásznayt. De F. urat, ki intette őket a nagyzolástól és időnkint finoman felhívta figyelmüket arra, hogy ők sem jobbak a Deákné vásznánál – amiből egyenesen következett, hogy nincs joguk elítélni a fűszeres megtévedt, másvallású nejét –, nem szerették hallgatni, s ha mégis elmentek a prédikációjára, akkor nagyon okosan aludtak. Mert hát F. úr nem tud beszélni – mondták.”² Nem tudom, mi

Nagyapám 1925 februárjában Mátészalkán. A képet Tóth Árpád ottani fényképész készítette.

² Berecz Miklós: *Áfráék és környéke. Regény.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1944, 124–125. p. A szerzőnek erről az egyetlen regényéről tudok, szerepel még – Berda Józseffel együtt – egy antológiában: *Szivárvány. Versek és beszélek.* [Budapest] [1942] (A Krúdy-kör harmadik kiadványa). A regény színhelye vagy annak mintája egyértelműen Mezőkeresztes, ahol nagyapám a legtovább szolgált. (Az idézeteket az érvényes helyesírási szabályok szerint

a valóság, mi a fikció ebben az idézetben; mindenesetre érdemes mutatvány a népszolgálat viszontagságaiból.

Ha nem véletlenül találtam volna első ízben egyik írására, illetve hozzászólására, hanem módszeresen kutatok utánuk, a Debrecen-bibliográfia adhatott volna némi támpontot. Nagyapám – emlékszem, hogy meglepődtem rajta tíz évvel ezelőtt – az első világháború éveiben egyik szerkesztője volt a pár évvel korábban avatott debreceni egyetem *Az Egyetem* című „társadalmi és tudományos” folyóiratának. A II. évfolyam 1916. október–novemberi, 1–2. számának címlapján a „munkatársak” – nyilván az egyes tanszékeket képviselő szerkesztők – között a jogi kar részéről föltüntetett Gáspár Endre és a bölcsészkar K. Simon Károly mellett, pontosabban előttük, a teológiai kar részéről Filep Gusztáv neve van kinyomtatva.³ A folyóirat a Debreceni Egyetemi Kör kiadványa volt; főszerkesztője ekkor, szintén a címlap tanúsága szerint, Kiss Zsigmond, a felelős szerkesztő pedig Kovács Lajos. A következő szám szerkesztői üzenetei között van egy különösen meglepő, mely az „Érdeklődő” jellegével föltüntetett debreceni olvasónak üzeni a következőt: *„Az emlékbeszédet: Filep Gusztáv IV. é. th. mondta. Nem követünk el túlságos indiszkréciót, ha a munka szerzőjének nevét megüzenjük.”*⁴ Nyilván nem lehetett az indiszkréción „túlságos” – hiszen a jámbor olvasó az előző számban szereplő Csokonai Vitéz Mihály emlékbeszéd szerzőségét tudakolhatta, viszont az oráció írójának neve ott szerepel az adott szám tartalomjegyzékében, ha a publikáció alól vagy fölül hiányzik is. Meglepő talán, hogy e 8-9 oldalas beszédben, a műfaj szabályaiból nem egyenesen következő módon, nagyapám harminc Csokonai-műből idéz, némelyikből többször, versek mellett jegyzeteiből, Kleist-fordításához írt előbeszédéből, leveleiből is.⁵ Csokonai e beszéd szerint az ősi diák, a debreceni kollégista mintaképe, illetve archetípusa, s egyben a XVIII. század végi irodalmi-eszmetörténeti megújulás élembere, úgyhogy az origójára találunk itt rá a debreceni kollégium családjában élő kultuszának – nagyapám később mind a három fiát oda adta be diáknak.⁶ Megelégedésemre nagyapám nem naiv pacifista, de a háborúról alkotott véleménye egyértelműen kiderül ebből az 1916-os cikkből: *„Az Európában testvér nélkül élő magyar szabadsága csak a világbékében és világszabadságban van biztosítva.”*⁷ Első általam ismert cikke tehát irodalmi, nem pedig teológiai tárgyú. Nem egyszerűen passzióról vagy reménytelen szerelemről van szó. Törzskönyvi lapja⁸ szerint nagyapám elvégezte a bölcsészkart is, nem

átírásban közlöm, a stiláris sajátosságok tiszteletben tartásával; a hivatkozott folyóiratok címénél viszont meghagytam az eredeti formát.)

³ Gáspár azonos Gáspár Endre (1897–1955) műfordítóval, aki Debrecenben született, és párhuzamosan járt a jogi és a bölcsészkarra.

⁴ *Az Egyetem*, II. évf., 1916. december, 3. szám, 30. p.

⁵ [Filep Gusztáv]: *Csokonai Vitéz Mihály. Emlékbeszéd a Csokonai-szobornál 1916. november 17-én.* *Az Egyetem*, II. évf., 1916. október–november, 1–2. szám, [7]–15. p.

⁶ Nem kétlem, hogy utóbb mindhárman olvasták Nyilas Misi történetét, s azt sem, hogy diákéveikre visszaemlékezve mindhárman úgy idézték föl a Móricz-regényt: róluik szól.

⁷ [Filep Gusztáv]: *Csokonai Vitéz Mihály.* I. m., 10. p.

⁸ Dr. Filep Gusztáv törzskönyvi lapja. (Egyh. II. t.-c. 9. §.) A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. i. 15.

pusztán a teológiát. Csokonai kedves költője maradhatott, később, sárospataki helyettes lelkész korában egy, a halálról szóló passzusát egyik temetési imádságába is beleszőtte.⁹ A rövid életű egyetemi folyóiratban még egy nyúlfarknyi közleménye szerepel: az egyetemen rendezett sakkversenyéről.¹⁰ Utóbb egyetemi sakkbajnokságot nyert Hollandiában, Max Euvével, a későbbi világbajnokkal folytatott játszámja elemezhető a világhálón.¹¹ A *Magyar sakk történet 3.* kötet Magyarok külföldi versenyeken című fejezete az eredményeit is föltüntetve említi, hogy Hágában és Amszterdamban indult versenyeken,¹² s ebben és a következő kötetben többször írnak róla Debrecen igen aktív sportélete kapcsán is. Az 1923-as bajnokságnál szó van róla, hogy az indulók közül hárman nem voltak „igazi debreceniek”, „mindenesetre jótékonyan megnövelték” a verseny erejét; Filep „néhányszor változtatta lakhelyét”,¹³ amire aztán magyarázat is van: „Filep Gusztáv (1892–1960) református lelkész volt, aki tanulmányai egy részét Hollandiában végezte, és ott igen jó versenyeredményeket ért el: például Weenink és a fiatal Euwe előtt versenyt nyert! Itthon több helyen teljesített lelképásztori szolgálatot. Talán ez a gyakori áthelyezés is akadályozta, hogy a kortársak által többször megállapított tehetsége igazán nem bontakozott ki. Fia Filep Tibor mester.”¹⁴ A könyv felsorolja a „mestererejű amatőrök” legjobb-jait, egy, a mestereknél „alig gyengébb csoport” tagjait, akik a magyar sakk korabeli színvonalát a mesterek mellett biztosították (s akik közül néhányan a II. világháború után meg is szerezték a mester címet); dr. Filep Gusztáv közöt-

⁹ „Megremeg a lelkünk e koporsónál is, melynek most már néma lakója oly hosszú, fájdalmas küzdelemre szállott a halállal. Mert a szívünk szeret. Mi szeretjük az életet. A szerető szív még a kínok és reménytelen szenvedés özönében is így szól: »Létele, te, mennyország ezer ínségben is! Nemlétele, te, pokol még nem érezve is«. Megdőbben a lelkünk e koporsó mellett, bár eme halott fején ott csillogott az igazság útjában található vénség ezüst koronája, mert az emberi életkor első határán átlépett aggastyán pályája végén is a halál kérérelhetetlen, komor titok, melyre az ész és tudomány felelni nem is tud.” Filep Gusztáv: *Halotti imádság. Bálint Dezső esperes, sárospataki lelkész koporsójánál.* Debreceni Lelkészi Tár, 1923. 3–4. szám, 78–79. p. Bálint Dezső Bálint József festőművész édesapja volt, és 1850-ben született. Neve egyszerre vezet minket föl a művészetbe és le a neoabszolutizmus korába, s ez nyilván fontos adat nagyapám további szocializációja szempontjából (is).

¹⁰ Filep Gusztáv: *Az Egyetemi Kör sakkversenye.* Az Egyetem, [I. évf.] 1916. március, 4. szám, 29. p.

¹¹ <http://www.chessgames.com/index.html> (Viewable chess game Max Euwe vs Gusztav Filep, 1921, <http://www.chessgames.com/perl/chessgame?gid=1041943> (Letöltve: 2017. augusztus 8.)) A játszámát elvesztette, mert rossz futót fogott meg, a versenyt viszont megnyerte. Lásd ugyanott a hozzászólást: „Though Euwe won this game, Filep won the tournament. He defeated Weenink and Straat and got 2 out of three while Euwe just got 1” (lost to Straat).

¹² *Magyar sakk történet 3. Az első magyarországi nemzetközi sakkversenytől a második magyar sakk szövetség megalakulásáig 1896–1921.* Szerkesztette: Barcza Gedeon – Földeák Árpád. Sport, Budapest 1989, 209. p.

¹³ *Magyar sakk történet 4. A második magyar sakk szövetség megalakulásától a második világháború végéig 1922–1944.* Szerkesztette: Bilek István. Társ szerkesztő: Földeák Árpád. Kossuth Könyvkiadó, [Budapest] 1996, 141. p.

¹⁴ I. m., 158. p.

tük is szerepel.¹⁵ Erről ennyit, többek között ezt a képességét sem örököltem; gyerekkoromban már a második lépésnél meguntam a sakkpartikat.

Számomra feldolgozhatatlan, hogyan érthetett nagyapám a teológián és a bölcsésztagyokon kívül máshoz is. A családi emlékezet annyit megőrzött róla, hogy ha fáj a feje, matekpéldákat oldott meg. Ez nem oszlatja el a gyötrő kételyt, hogy vajon a debreceni kollégium reáliatanításait füzetben földolgozó Csendes József tanulmányának elején miért mondhatott többek között, Révész Imre püspökön, Csikesz Sándor teológiai tanáron, a debreceni egyetem 1937/38-as évfolyambeli rektorán, dr. Varga Zsigmond egyetemi tanáron, a Főiskolai Nagykönyvtár igazgatóján kívül „*dr. Filep Gusztáv mezőkeresztesi ref. lelkész úrnak*” is köszönetet a munkájához nyújtott segítségért.¹⁶

Az, hogy tíz-egynéhány évvel ezelőtti rehabilitációja kapcsán birtokunkba került az említett dokumentumnak, a törzslapnak a fénymásolata, sok apró, ám reménytelen kutatástól mentett meg anno, most pedig attól, hogy saját kútforrásból rekonstruáljam élete külső adatait. A törzslap tételesen tartalmaz szinte mindent – a kontextus persze mindenütt hiányzik.

Nagyapám a hivatkozott forrás szerint érettségi vizsgát a debreceni református főgimnáziumban tett jeles eredménnyel, 1913. június 25-én.¹⁷ Teológiai tanulmányait a debreceni teológiai akadémián és a debreceni M. Kir. Tudományegyetem Református Hittudományi Karán 1913 és 1917 között végezte el. Külföldi tanulmányok: 1918. október–1921. július, Utrechti Állami Egyetem, teológiai és bölcsészeti kar. Felszentelték 1932. október 12-én. (Szembetűnően későn; erre majd visszatérek.) A *Nyelvismérete* rovatban csak a holland, német, angol, latin és görög nyelv van feltüntetve, noha – egyik recenziójából logikusan kikövetkeztethetően – az arámival is elboldogult,¹⁸ s ha már, akkor

¹⁵ l. m., 166. p.

¹⁶ Csendes József: *Reáliák tanítása a 400 éves debreceni református Kollégiumban. Különlenyomat a Theologiai Szemle 1938. évi 3. számából*. Debrecen, 1938 (Egyházi értekezések. Tanulmányok az egyházi élet köréből 8.), 4. p.

¹⁷ Nagyot néztem, amikor megtaláltam a róla szóló rövid szócikket Gulyás Pál alapvető munkájában: *Magyar írók élete és munkái*. Megindította: Id. Szinnyei József. Új sorozat. Írta és összeállította: Gulyás Pál. Sajtó alá rendezte: Viczián János. IX. köt. *Ferenczy Tibor – Füzy Zoltán*. Argumentum Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest 1992, 94. hasáb. A szócikk az 1939-ben megjelent *Borsod vármegye* című könyvre hivatkozva téves adatot is közöl róla: „Középkor. Beregszászon, a teol. Debrecenben és Utrechtben végezte.” Az igaz, hogy Beregszászban kezdte a gimnáziumot, szülőfaluja, illetve lakóhelye, Szamoszeg és Gulács ennek a városnak a vonzáskörzetébe tartoztak. ottA rendelkezésemre álló listából nem derül ki, hány évig járt Beregszászba (nagybátyám szerint két évről van szó), csak annyi, hogy az 1905/1906-os tanévben a beregszászi gimnázium I/B osztályába beiratkozott diák volt. Lásd: *A beregszászi magyar gimnázium története 1864–1989*. A könyvet a gimnáziumi évkönyvek és visszaemlékezések alapján összeállította: Báthory Katalin, Benda István, Cséke Miklós, Dalmay Árpád, Göndöcs László. Szerkesztette: Benda István, Orosz László. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest 1990 (A Magyarországi Kutatás Könyvtára IV.), 119. p.

¹⁸ Egy másik írásomban már idéztem, de hát szinte becsületbeli ügy, hogy itt is megtegyem; egy lelkész kortársáról írja: „Írásmagyarázati ismeretének elégtelenségére utal, hogy a Máté 3:9-ben az arám nyelvben azonnal szembeötlő szójátékot nem éri.” Filep Gusztáv: *Dr. Kiss*

– gondolom – a héberrel is. Az már csak a családi hagyományban szerepel: öregkorában oroszul kezdett tanulni, hogy a szovjet ateista irodalmat tanulmányozhassa. Hogy görögül és latinul tanult, magától értetődő, hiszen (szintén a törzskönyvi lap szerint) – „Egyéb főiskolai végzettsége” – 1917–1918-ban a debreceni egyetem bölcsészeti karának latin–görög szakos hallgatója volt; 1918 májusában dicséretes eredménnyel tanári alapvizsgát tett. Van egy rovat „nem lelkészi szolgálatainak” minőségéről, helyéről, idejéről – ez üres. (Annak természetesen nem volna helye ezen a lapon, hogy Hollandiából való hazatérése után magánsakkozó volt egy földbirtokosnál: Báji Patay Gyulánál [aki valószínűleg azonos azzal az országgyűlési képviselővel, aki 1931-ben Mezőkövesden kis füzetben megjelentette Wekerle Sándor pénzügyminiszterhez, a volt miniszterelnök fiához intézett interpellációit; nyilván ő az összeállítója e sakk tudományi munkának is: *Die Damenbauer Eröffnung und das Damengambit. Kritische analytische Untersuchungen von Ernst Grünfeld*. Mezőkövesd, 1924]. Nagybátyám egyébként azt sejtí, hogy édesapjának ez az önminősítése – magánsakkozó – ironikus; ezt a „hivatását” hivatalos lelkészi szolgálata mellett gyakorolta.) A közéleti szolgálatait, megbízatásait számára fönntartott rubrikánál ez áll: „Orle¹⁹ választmányi tag; a Budapesti Filológiai Társaság és a Protestáns Irodalmi társaság tagja; (több Orle gyűlés alkalmával predikált; lelkészertekezleten több ízben előadó volt.)” A mondat második fele az eredetiben is zárójelbe van téve – ez az utólagos ceruzás beavatkozás nyilván nem azt jelenti, hogy az állítás hitelessége ingatag, csak azt, hogy nem tartozik a tárgyhoz. Irodalmi munkásságánál kilenc magyar lap- és folyóiratcím van följegyezve (bár mindegyik orgánum folyóiratként van aposztrofálva). Vagy tíz éve, amikor a lista alapján elkezdtem keresni a cikkeit, néhány megjelölt orgánum Budapesten elérhető csonka, hiányos kollektióiból talán kettőben nem akadtam nyomára. Szerepel még ugyanitt egy általam egyelőre kibetűzhetetlen holland hetilap címe, amelyben (persze hollandul) publikált, továbbá hogy *A Heidelbergi Káté magyarázata* című „vállalatban” három (holland) beszéd fordításával vett részt. S persze említették e rovatban doktori értekezésének címe is.

Közelebről érdekel minket az a rovat, ahol szolgálatait szerepelnek minőségük, helyük és időpontjuk szerint. 1917 októbere és 1921 júliusa között bejegyzett segédlelkész Debrecenben (a pontos napot nem tüntetem föl itt sem, alább sem). Két megjegyzés szükségeltetik itt. Az egyik: szolgálati helye a kálvinista Rómában a nevezetes „csonkatemplom” volt, a protestáns ellenállás szimbóluma, ahol a pátensharc idején, 1860-ban a Tiszántúli Egyházkerület képviselői a császári megbízott tilalmának dacára megtartották azt a gyűlést, amelyben a királyi pátenst mint a törvénnyel és alkotmányukkal nem egyezőt visszautasították. Az ismert esemény nem pont úgy zajlott le, ahogy a hagyo-

Géza: *Lélek és élet. Predikációk, temetési és esketési beszédek. I. kötet. Sylvester kiadás. 1926. 8°. Theológiai Szemle, 1928. 1–2. szám, 98. p.*

¹⁹ ORLE – Országos Református Lelkészegyesület. Ehhez az egyesülethez nem volt ugyan köze az egyház vezetőségének, sőt létoka, ha jól olvasom az ezzel kapcsolatos dokumentumokat, éppen az volt, hogy a hierarchiától független vélemény is érvényesülhessen társadalmi és politikai kérdésekben, beleértve az egyháztársadalmiakat és az egyházpolitikaiakat is, de alapítója, Baltazár Dezső püspökké választása után is az élén maradt.

mány közvetíti és mint ahogy Móricz *Légy jó mindhalálig!* című regényében leírja, de nem kevésbé volt felemelő, mint ott, s fontos állomás volt a kiegyezéshez vezető úton. A világerő sem akarom azt a látszatot kelteni, hogy nagyapám jobban érdekelték volna hívságos világi dolgok, mint a hivatása. De a magyar függetlenség gondolata nem lehetett számára érdektelen. Fiatalként – talán egy tanulmányi kirándulás alkalmával – Visegrádon látta Görgey Artúrt. Nagyapja pedig, Sámuel – akit ismert –, huszár volt 1848–1849-ben. Szülőtája volt egyébként a Rákóczi-szabadságharc anabázisa: Gulácsról – amely kőhajításnyira van Tarpától, Esze Tamás falujától – több mint százán álltak a nagyságos fejedelem zászlai alá, s az Esze-regimentnek, mégpedig a negyedik, Gyüre István vezérelte kompániájának – tisztesség ne essék szólván – volt egy Filep nevű talpasa is nagyapám szülőfalujából, Szamosszegről (ahonnan monda is származik Rákóczi-iról): Filep István (apám neve is ez volt), aki 1706-ban még legényember, bár 28 éves, kardja és puskája van (káplárját pedig úgy hívták, mint a Petőfi-kutató irodalomtörténész, aki írt egy gyermekkoromban általam többször olvasott kuruc tárgyú regénykét Ocskay árulásáról: Dienes Andrásnak).²⁰ A másik kiegészítés: ezen csonkatemplomi évekre jut nagyapám hollandiai peregrinációjának ideje is. Folytassuk a szolgálati helyekkel: 1921–1924-ben segédlelkész Tiszalúcon, Tiszaladányban, Mádon, Ibrányban, Bujban – közben, 1921 októberétől a következő év szeptemberéig, helyettes lelkész Sárospatakon. 1924–1925-ben vagy másfél évig szintén segédlelkész Mátészalkán, ezután jön Taktaszada, apám szülőhelye. Itt szolgál 1931 szeptemberéig, ám közben 1926-ban fél évre átmegy Megyaszóra; 1926-tól már „rendes lelkész” Taktaszadán, ezután 1931 októberétől 1935 májusáig Egerlövőn van – itt született Zoltán nagybátyám, aki majd 1960-tól több mint harminc évig Radostyánban (s e periódus második felében vagy másfél évtizeden át Sajólászlófalván is, Petőfi barátjának és Egressy Béni testvérének, Gábornak, az egykor ünnepelt színésznek és mára hírhedett besúgónak szülőfalujában) lesz lelkész. Nagyapám családjával – benne ott született harmadik fiával, Tiborral – 1935. június 1-jétől haláláig élt Mezőkeresztesen, a törzslap eufemisztikus nyelvezete szerint „Nyugalomba vonult 1953. december 1-én.” Egyházmegyei tisztségei: 1926–1931-ben a megyeszói belmissziói kör lelkészelnöke; közben 1927-től (ha jól betűzöm ki a szöveget és helyesen oldom föl rövidítéseit) az Alsózempléni Egyházmegye belmissziói bizottságának ügyvezető elnöke. 1928-tól szintén 1931-ig egyházlátogató lelkész. 1934-ben az alsóborsodi református egyházmegyei tanács tagja, 1937-ben egyházmegyei tanácsbíró. 1950 januárjától 1952 áprilisáig az egyházmegye esperese.

Illetlenül sokáig volt segédlelkész – mondhatná bárki –, noha második lelkészképesítő vizsgáját 1920 decemberében (jeles eredménnyel) tette le. Nagyanyám úgy mesélte, hogy hollandiai évei után, a debreceni egyház-újjászervezés idején tanárnak hívták a teológiára, de azt válaszolta, hogy előbb gyülekezetben akar szolgálni.²¹ Elismerem, ez túl szépen hangzik. Talán érthe-

²⁰ Hegedűs István: *Esze Tamás ezredében, a Felső-Tisza-vidéki vármegyék (Bereg, Szabolcs, Ugocsa és Ung) hadfogó nemesének 1706. évben készült lajstroma*. Lásd: <http://www.sza-barchiv.hu/drupal/sites/default/files/277-342.pdf> (Letöltve: 2017. augusztus 8.)

²¹ Az első világháború után négy református teológia maradt itthon, így lelkészültermelés volt Magyarországon. Ezért volt nagyapám hosszú ideig segédlelkész, teológiai doktorátusa ellenére.

tő lesz mégis, ha leírom, hogy doktori disszertációját Csikesz Sándor tanszékén gyakorlati teológiából írta.

Az akkoriban a kálvinista Rómában megindított Theologiai Szemle 1925. 2. számában van egy fél hír arról, hogy a practica theologia és egyházjog köréből Filep Gusztáv okleveles református lelkész, mátészalkai segédlelkész doktori szigorlatra jelentkezett; s „dolgozatát kellő számú bekötött, gépirásos példányban” benyújtotta. A kar Kiss Ferenc és Csikesz Sándor professzorokat bízta meg a szakbírálattal. Amennyiben a dolgozat elfogadtatik általuk, a szóbeli szigorlatra a következő tanév elején kerül majd sor.²² A bekötött példányok azóta sem kerültek elő, sőt a disszertáció kézírata sincs meg; az egyetem és a református kollégium kéziratárában nem találják. A nagyapám tulajdonában lévő eredeti valószínűleg a háború áldozata lett, sárba taposztatott sok más könyvvel és kézirattal együtt a hadikórházba átalakított mezőkeresztési parókia udvarán. Nagy szerencsém lenne, ha az I. világháború után nem szűnt volna meg a doktori disszertációk benyújtás előtti, a szerző általi kinyomtattatásának kötelezettsége – a munka értékét illetően ma csak az említett folyóirat szerkesztőinek közlési szándékára tudok hivatkozni. A Theologiai Szemléből, két számmal később, alig kétszáz oldallal arrébb ugyanis kiderül, hogy a szigorlatra nem kellett a következő iskolai év kezdetéig várni; a Tisza István Tudományegyetem református hittudományi fakultása előtt Filep Gusztáv „segédlelkész, hitoktató” már október 23-án cum laude szigorlatot tett a gyakorlati teológia és egyházjog szakcsoportból A lelkipásztori látogatás című „elfogadott dolgozata alapján”. Másnap pedig „ünnepélyesen” doktorrá is avatták. A közlési szándék bizonyossága: „Az új tudós értékes dolgozatának közlésére sort kerítünk.”²³ Minthogy ez elmaradt, nagyapám disszertációjának szövegét nem olvashattam, így nem volt módom elmélyülni a lelkipásztori látogatás számtalan ága-bogában, pedig ez nyilván nagyon fontos területe volt a praktika teológiának; a folyóirat ugyanezen évfolyamában például éppen Kiss Ferenc (egyébként a debreceni egyetem első rektora) közölt róla tanulmányt.²⁴ Nagyapám megjelent – általam ismert – írásainak többsége viszont innen, e folyóiratból és az ezt követő évekből származik; mind recenzió, bár van köztük tanulmányértékű is. Ez a folyóiratban nem lehetett alacsony értékű, perifériális műfaj; szerkesztők és külső munkatársak igyekeztek beszámolni minden érdemleges, a teológia tárgykörében kiadott munkáról, s nem állottak könyvismertetőket írni a protestáns egyházak és az egyházi élet nagyjai sem: Révész Imre, Szelényi Ödön, Tankó Béla és Varga Zsigmond például. Nagyapám egyik, W. Heyns – az ugyanúgy, mint ő, a Stipendium Bernardinum révén Hollandiában tanult Galambos Zoltán komáromi lelkész által fordított – dogmatikájáról (pontosabban a magyar változatáról) ide írott bírálata nyomán parázs vita kerekedett, de – eddigi ismereteim szerint – csak a szlovenszkói magyar református sajtóban. Anyaga a Református Egyház és Iskola című folyóirat 1927-es évfolyamában olvasható. Ő maga nem vett részt benne – gondolom, nem is tudott róla.

²² Új teológiai doktor. Theologiai Szemle, 1925. 2. szám, 188. p. – A hírfajban jelzett teológiai doktor nem ő, hanem Csekey Sándor szalkszentmártoni lelkész, akinek doktorrá avatása ekkor már megtörtént, a híradás első része erről számol be.

²³ Új teológiai doktorok. Theologiai Szemle, 1925. 4. szám, 398. p.

²⁴ Kiss Ferenc: A lelkipásztori látogatás. Theologiai Szemle, 1925. 3. szám, 252–262. p.

Most viszont én nem átallok egy egész cikket ideiktatni nagyapám húszas évekbeli szövegei közül; az adatoknál többet mond talán arról, mit és hogyan akart képviselni ekkor:

„E lap április 26-i számában Szabó Lajos egyházi újjászületésünk eszközeiről szólva²⁵ többek között azt írja, hogy a felekezeti iskola nem vált be, tehát ezeket adjuk át az államnak. Ha egyházunk megújítása érdekében e tanácsot követnők: úgy a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntenők. Minthogy a belső meggyőződés ereje vezeti az embert írásában, ez indít engem is az alábbiak elmondására.

Az utolsó tíz év, a világháború és a rá következő szörnyű béke rettenetes tanulságai arra indítanak minden lelkiösmeretes embert, hogy a maga régi nézeteit újra nézze, vizsgálja át. A háború előtt a soknemzetiségű Magyar Királyságban magyar nemzeti szempontból helyes volt az iskolák államosítása a nem magyar ajkúak körében, de a magyar vallás iskoláinak az átadása azt a kínos következményt szülte, hogy ezek az elszakított részekben a magyarság ellen fordított éles fegyverekké lettek.²⁶ Az egyházi iskolában nyert hazafias érzés mélyebb gyökerű, mint az állami elemi iskolák hazafisága. Az első két osztályban ugyanis az oktatás elsősorban vallásos nevelés, és ezt az állami és községi iskola nem képes adni. [Amíg] az utóbbi a földi hazához való hűségre nevel, addig az első azt írja be a gyermeki lélekbe, hogy a mennyei hazának csak az lesz örököse, aki hű polgára volt a földi honnak is. Így a nemzeti érzésen rajta van az isteni pecsét is. Az isteni elhivatás érzete nem engedi, hogy a léha szólásmódra hajtson: »ubi bene, ibi patria«.²⁷ Az iskolaállítási és -fenntartási öröklött százados joga a magyar református egyháznak. Ehhez éppoly szívósan kell ragaszkodnunk, mint védeni kell a legvégső erőfeszítésig hazánk minden talpalatnyi földét. Ezekben az iskolákban növekedett a magyar kálvinista minden tekintetben érdekes és érdemes típusa. Ősi jogot csupán pillanatnyi anyagi előnyért feladni oly bűn, amelyért a jogfeladó keservesen lakolni fog. Minden egyes református iskola átadása állami kezelésbe egyházunk egyes életereinek az elmetszése, amelynek nyomában járt a híres, gerinces kálvinista jellem elhalványulása. Iskoláink református szellemének az elhanyagolásával karöltve járt egyházi életünk színvonalának süllyedése is.

Ha egyházunk iskolái ma nem állnának hivatásuk magaslatán (ezt általánosan mondani nem lehet!), úgy a tanítói nevelésben van hiba, amely nem tölti meg tanítóinkat református szellemmel. Mert megcáfolhatatlan aranyszavak ma legkiválóbb református pedagógusunk, dr. Dóczi Imre²⁸ eme sorai: »A tanító az iskola éltető lelke, aki életet visz a tanterv szervezetébe, szellemet önt a tankönyv holt betűibe, egyénisége, szava, tette s példaadása lelkeket

²⁵ Lásd: Szabó Lajos: *Egyházunk nagy kérdése*. Debreczeni Protestáns Lap, 1924. 17. szám, 141–142. p.

²⁶ Tudniillik az állami iskolákat Trianon után kevés kivétellel román (vagy vegyes) tannyelvűvé változtatták, magyar anyanyelvű oktatás döntően az egyházi iskolákban folyt.

²⁷ Stílszerűen ez a fordítás illik talán ide: „hol a haszon, ott a haza”.

²⁸ Dóczi Imre (1849–1930), teológus, pedagógus, az Országos Református Tanáregyesület alapítója és első elnöke, a debreceni Tanárképző Intézet egyik szervezője.

alakít, érzés- és gondolatvilágot teremt, tekintély a gyermeknek, eszmény az ifjúnak. S ha maga a tanító sincs áthatva a református szellemtől, ha lelke üres a mi eszményeinktől, és maga sem bír lelkesülni egyházunk céljaiért, hogyan várhatjuk tőle, hogy élő tagokat neveljen egyházunknak?« Pedig ezt várnunk kell. S ezért gondosodnia kell egyházunknak arról, hogy a református szellem magas lánggal lobogjon tanítóinkban. A képezdei oktatást nemrég reformálták. Ennek az eredményét csak később ítéelhetjük meg. Mint újabban szokások lettek a több napon át tartó lelkeszi konferenciák, ugyanazt kell lehetővé tenni tanítóink számára is. Minden nyári szünetben, augusztusban legalább egy hétig tartó összefüggő kellene rendezni Debrecenben a református tanítók részére. Az előadások tartására kiváló tanítók, lelkeszek, képezdei és egyetemi tanárok kéretnének föl. Ilyen módon a falun, a tudományos élet gócpontjától távol lakó tanítók újra kellő szellemi környezetbe kerülnének, az újabb nevelési irányokról egymással értekezhetnének, gyakorlati tapasztalataikat egymással közölhetnék. A szellemi javak kicserélése, a hasonló gondolkodású pályatársak társalkodása mindannyiójukat felüdítené, és kiszámíthatatlan jó hatással volna minden résztvevőre.

Hogy lehetséges legyen a részvétel elég nagy számú tanítóra nézve, az úti- és tartózkodási költségeket az egyházaknak kellene magukra vállalniok. Ahol több tanító van, ott fölváltva látogatnák meg a tanítói konferenciát. Hogy az egyház megtéríti a tanító tanulmányútra fordított költségeit: már példát is adott a buji egyház. Ezek a több napig tartó konferenciák termékenyebbek az egynapos tanítói gyűléseknél. (A tanítókon a tanítónők is értendőek.)

Az iskolák államosítása ellenkezik a korszellemmel. Hollandiában a felekezeti iskolák száma emelkedik, míg a községieké apad. (Hollandiában a község állít elemi iskolát, vagy a város, az állam pedig e kiadásokat megtéríti.)

De ellenkezik egyházunk létérdekeivel is. Egyházi törvényeink szerint az iskoláink »az egyház öfenntartásának eszközei, és mindenestül az egyház testéhez tartoznak«. Tehát minden eszközzel és módon arra kell törekedni, hogy a református szellem bennök erősödjék, és minden foglalkozását igyekezni kell eltüntetni.

A nagy világháborúk után jövő évek a pápizmusra nézve kedvezők, és ezekben az esztendőben a protestantizmus tért veszít. A római katolikus egyház ereje, szervezettsége tudatában huszáros könnyedséggel támadja a protestantizmust. Ma új rekatolizáció korában élünk, amely irodalomban, tudományban, művészetben és politikában megtalálja a maga kifejeződését. Míg a református gimnáziumokat a megszűnés fenyegeti az államsegély megvonásának kilátásba helyezésével, addig újabb róm. kat. gimnáziumok nyílnak meg. A korábban átadott elemi iskoláikat is igyekeznek visszakapni az államtól. Ez figyelmeztetés ránk nézve. A reverzálisok fenyegető eredményűek. Hazánkban a protestantizmus kisebbségben van. Így az állami iskolák római katolikus szelleműek. Minden vörösbetűs ünnep megtartása folytán az állami iskolába járó növendékeink gyakorlati római katolikusok, bár elméletileg protestánsok.

Az általános keresztyén irányzat, mindenki jól tudja, hogy hová vezet! Mikor Prohászka püspök hidat akar verni Debrecen és Pannonhalma között, azzal azt célozza, hogy azon a protestánsok menjenek át a római pápa ak-

lába. Hiszen midőn ezt hirdetik, ők rendszeresen imádkoznak az eretnekek kipusztulásáért.

A pápizmus fegyelmét és szellemét követő állami iskolák elszíntelenítik a protestantizmust. Ezekben a vallásos nevelés nagyon fogyatékos. Ezt már fentebb említettük. Különösen az énektanításra nincs idő. Pedig az ének a vallásra nézve tartalék, amelyben vallásunk hite és erkölcs, gondolata és érzése benne van. Általános tapasztalat, hogy ahol az állam kezébe mentek át az elemi iskoláink, ott egy emberöltő múlva a gyülekezet már nem tudja énekelni a zsoltárokat.

Ami a tanítói fizetést illeti, kövesse egyházunk egyetemesen a hajdúböszörményi gyülekezet példáját, ahol a presbitérium úgy határozott, hogy tanítók fizetése nem lehet kisebb az állami tanítók javadalmazásánál. Hollandiában az egyházi tanítók fizetése nagyobb, mint a községi iskolai tanítóké. Az 1920. évi törvények pedig ott, ha alacsonyabb volt a felekezeti tanító fizetése, egyenlővé tették a községi tanítókéval.

Az állami iskolánál, itt a falura gondolunk, nincs helyi felügyelet. Tehát a felekezeti iskola e tekintetben is előnyben van az állami fölött. Még azt is meg kell gondolnunk, hogy az állami tanító elsőrenden állami hivatalnoknak érzi magát, és csak másodsorban tanító.

Iskoláink államossítása a református szellem még nagyobb gyöngülését és a pápizmus nagyobb erősödését hozná magával. Ez pedig nemzeti szempontból sem kívánatos. Ismeretes, hogy Kolozsváron a pápa magyar római katolikus tulajdont juttatott az oláhok kezére.²⁹ A Felvidéken mindenben a cseh állam kedvében jár.³⁰ A kalocsai érseki szék sem magyar nemzeti szempontból van betöltetlenül, hanem azért, hogy jusson kifejeződésre emez internacionalizmusban Magyarország megcsonkultsága. Csak két érseke illik hogy legyen. Tehát a Magyar Királyság integritását nem munkálja, sőt a tényleges helyzetet szentesíti. Mi, reformátusok ne feledjük gróf Apponyi ama figyelmeztetését, hogy a római katolicizmusban már több nép elvesztette a nemzeti mivoltát. Mikor a magyar kultúrfölénnyről beszélnek, ne feledjük, hogy itt ránk, reformátusokra, a magyar protestantizmus e leghatalmasabb hajtására nagy feladat vár: e fölény fönntartása. Ismeretes, hogy a római egyház a papi nőtlenség miatt nem termel elegendő intelligenciát, sőt az értelmiség egyik, e magas képzettségű rétegének állandó pótlására van szüksége, mert ez megfelelő szellemi utódok nélkül hal el, a művelődés óriási kárára.

Tehát az a kötelességünk, hogy iskoláinkat református szellemben ne csak fenntartsuk, hanem a virágzás legmagasabb fokára emeljük, még a legna-

²⁹ 1924-ben XI. Piusz pápa a minoriták templomát a görögkatolikus egyháznak adatta át, hogy az legyen a kolozsvár-szamosújvári püspökség katedrálisa.

³⁰ Az ideológiailag rendkívül heterogén csehszlovákiai kormánykoalícióban részt vett a katolikus Csehszlovák Néppárt, de például a szociáldemokrata és a Beneš-féle nemzetiszocialista párt is szerepelt benne, egyértelmű volt ugyanakkor, hogy az állam vezetői afféle államegyház-ként kezelik az Evangéliumi Csehtestvér Egyházat. A Vatikán szerette volna az új állammal megkötni a konkordátumot, és ezért nem akarta kiélezni az ellentéteket; a pápai nuncius azonban a cikk megjelenését követő évben – döntően Husz János állami ünneplése miatt – távozott Csehszlovákiából.

gyobb áldozatokkal is. Az állami iskoláknak ne mögötte, hanem előtte járjunk. És mint külföldi hittestvéreink, mielőbb fejlesszük népiskoláinkat nyolcosztályúakká, hogy minél műveltebb honfiakat adjon egyházunk a hazának, és minél öntudatosabb, hithű, áldozatra kész polgárokat az Isten országának”.³¹

Az iskolák átadása ellen írt cikk jó bevezetés a lendületesen induló, bár országos szinten az eszmekavargások füstfelhőjéből nehezen kibontakozó református megújulás közegébe, és nyilvánvalóan összefügg Baltazár Dezső püspöknek az úgynevezett keresztény kurzussal szemben kialakított koncepciójával, ezért tartottam érdemesnek e szövegbe illesztésére. Az első világháború utáni magyar történelem olyan fejezetére irányíthatja a figyelmet, amelyet a kommunista korszakban valószínűleg tudatosan maszatoltak el (aztán meg úgy maradt); arra, hogy az úgynevezett keresztény kurzust a keresztények nem kis hányada elvi okokból sem fogadta el. Az 1920-as évek elején a demokráciának Magyarországon nincs túl nagy konjunktúrája – ám a demokraták a református egyház részéről Baltazár Dezsőtől, katolikus részről Giesswein Sándortól vár(hat)ták egy tisztább és jogilag rendezettebb, a felekezeteiktől kiinduló „új politika, új rendszer” képviselését. Arra, hogy elkezdődött közöttük az érdekegyeztetés, hogy már 1921-ben megbeszélést tartottak ők ketten, szűkebb kutatási területemről, a csehszlovákiai magyar kisebbségtörténetből tudok forrást idézni. A magyarországi viszonyokat diktatórikusnak tekintő pozsonyi Magyar Újság budapesti információk alapján épp egy új politikai program meghirdetésének reményében üdvözölte a püspök és a prelátus találkozóját,³² sőt, a cikkből kiderül, hogy a fővárosi sajtó azt is lebegtette, az ő összefogásuk eredményeként létrejöhet az „egészséges”, demokratikus és szociális pártalakulás, melybe aktív politikusok is be fognak kapcsolódni. Giessweinről talán köztudott, hogy a keresztényszocializmus milyen nyitott áramlatát képviselte; Baltazárról nem annyira nyilvánvaló, hogy 1919–1920-ban egyaránt szembe került a vörös, a fehér és a fekete „reakcióval”, az új rendszert az ausztriai ultramontanizmusból eredeztette, az aktív politikai katolicizmus részéről pedig személye ellen irányuló támadásokat kellett visszavernie. A kulminációs pont a debreceni nagytemplom kétszeri megszenteltségtelenítése; egyébként is indokolt volt a reformátusok önvédelmi gesztusa, amellyel meg akarták akadályozni az ún. keresztény egységbe való fölszippantásukat – ez az egység számukra az akkori feltételek mellett katolikus hegemoniát jelentett (az ökumenének ma is az az egyik nagy problémája, hogy nem tudja semlegesíteni a katolikus dominancia tudatos vagy önkéntelen igényét). Egyszer össze kell majd gyűjteni az 1919 utáni református egyházkerületi és egyéb orgánumokból az arra vonatkozó utalásokat, hogy a „kurzus” egyházunk számos képviselője, tagja szemében elsőrenden katolikus kurzusként jelenik meg, amelynek „keresztény” voltát is nemegyszer kétségbe lehet vonni, azt pedig látták, hogy az ország és a társadalom gondjait legfeljebb jegeli, megoldásukra alkalmatlan. Mint mondom, ez

³¹ Filep Gusztáv: *Átadjuk-e az államnak iskoláinkat?* Debreceni Protestáns Lap, 1924., 18. szám, 147–148. p. (Az e cikkhez fűzött jegyzetek is természetesen a magam utólagos, a mai olvasót orientáló megjegyzései.)

³² *Baltazár és Giesswein.* Magyar Újság, 1921. február 19., [1.] p.

a – szerintem – sokakban tudatos elkülönülési tendencia a szakirodalomban többnyire föltáratlan, de létezik; Baltazár még Bethlennel is konfliktusba keveredett emiatt, utóbb pedig pontokba szedte a rendszer megreformálására kidolgozott téziseit, de azok nem kellettek sem a kormánypártnak, sem az ellenzéknek. Az pedig legalábbis logikus, hogy nagyapám, aki jó barátságban volt Csikesz Sándorral, Baltazár próbált emberével, a Baltazár alapította ORLE főtítkárával, az első világháború után a debreceni egyetem Hittudományi Kara Gyakorlati Teológiai Tanszékének vezetőjével – nála is doktorált –, maga is ezeket az elkülönítő jegyeket kereste református közéleti tárgyú cikkeiben.³³ Ami főnti írásában a magyar kultúrfölény fönntartására vonatkozik, az meggyőződés szerint a folyamatos művelődés és tanulás kötelező igényét, egyfajta versenyszellem fönntartását jelenti, Klebelsberg Kunó eredeti intencióinak megfelelően, és nincs köze valamiféle „faji göghöz”, ami pedig annak utólagos helyeslését illeti, hogy a bukás előtt a nemzetiségi területen működő iskolák közül sokat az állam tartott fönnt, utólag nem tűnik föl túl liberálisnak, habár a liberalizmus uralma alatt, a Tiszák idején alkalmazták. Utólag sok kritika, önkritika is érte a dualista állam nemzetiségpolitikáját; az biztos, hogy a nemzetiségi kérdést nem tudta megoldani. Az viszont gyermekmese, hogy a nemzetiségek vagy inkább a nemzetiségi elitek elszakadási igényét egyszerűen az elnyomatásuk váltotta ki; a nemzetiségi követelések kielégítése, van elég példa rá, éppúgy növelheti a divergenciát, a szétválási szándékot, mint az államon belüli etnikai feszültség. Az állam egységének fönntartása a polgárok többségének talán nem természetellenes igénye – ezzel persze nem igazolnám a háború előtti magyar nemzetiségpolitikát. (De amit erről gondolok, nem ezen írásom tárgya.)

Nagyapámnak a Baltazárhoz és holdudvarához való szorosabb kapcsolódását bizonyítja – az én olvasatomban – az is, hogy Hollandiából való hazatérése utáni első cikkeit az Őrálló című fővárosi református politikai és társadalmi hetilapban publikálta – de egy-két év múlva már a Tiszántúli, illetve a Tiszáninneni Egyházkerületben megjelenő orgánumokban bukkanok³⁴ írásaira. Az említett hetilapot az Őrálló Református Társaság (az első számoknál: Református Lapkiadó Társaság) adta ki Budapesten 1920-tól; Bogdán Gyula volt a főszerkesztője. Az első számok deklaratív *„toborzó röpiratok”*, a társaság, illetve a lap mögött álló kör viszont határozottan egy református napilap kiadása mellett érvel, illetve folytat propagandát. Futó szemlézéssel – legalábbis az első évfolyam(ok)ból – úgy látszik, szépen kavarja a port itt is a koreszmké boszorkánytánca. A lapot irányító, relatíve hősies (merthogy eleve bukásra

³³ Vö: Az ORLE „1925-ben programot adott ki az állami adminisztráció, az oktatás átszervezéséről, a szociális problémák és a földkérdés megoldásáról, a kisipar és a gyáripar védelméről, a munkások helyzetének kérdéseiről. Ezt Csikesz Sándor dolgozta ki, aki a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen tanított (korábban az ormánsági Csányosztrón volt lelkipásztor), egyben ő volt az ORLE főtítkára. Mindezek mellett szoros kapcsolatban állt az ORLE más református szervezetekkel, testvérszervezeti viszonyt ápolva velük (pl. Lelkésznék Országos Szövetsége, Országos Presbiteri Szövetség, Országos Református Szeretetszövetség)”. Szabó Zoltán: *A díszpolgár püspök. Dr. Baltazár Dezső hajdúböszörményi munkássága*. Uropath BT., Debrecen 2006, 78–79. p.

³⁴ Ez itt persze eufemizmus. A legfontosabbakat igyekeztem végignézni.

ítélt ügyért vívó) csoport egyaránt szemben állt a szabadkőművesnek tekintett liberálisokkal, a szociáldemokratákkal, zsidókkal és katolikusokkal – azaz antiklerikális volt –, de magát a Protestáns Szemlélt is a liberalizmus vétkében marasztalja el, sőt egy utalásából kitetszően nincsen megelégedve – nyilván szintén a szabadelvűsége (s talán állítólagos szabadkőműves volta meg esetleg filoszemitizmusa) miatt – Baltazár Dezső püspök működésével sem. Az orgánumban többször is kikelnek Szabó Dezső ellen, akit Móricz Zsigmondal együtt – *Fáklya* című regényét undorítónak minősíti az egyik cikkíró – a kozmopolita polgárság dédelgetettjeinek, kvázi zsidóbérenceknek tekintenek. A lap Horthy kormányzó mellett foglal állást; ehhez képest van úgy, hogy vezércikkéből csak a Petőfitől származó mottót hagyja meg a cenzúra – az 1921. augusztus 7-én megjelent 19. (26.) számban. Támogatja viszont az Órálló a református és liberális Hegedüs Lóránt pénzügyminiszteri programját. A kormányzati szerepbe kerülő holland kálvinizmust tekintheti példának; igyekszik megteremteni például a volt holland protestáns teológus-miniszterelnök, Abraham Kruyer Magyarországra látogató lányának kultuszát. (Kuyper épp ez év végén hunyt el.)

Nagyapám egyik itt közölt cikke recenzió egy, a magyar református irodalomról szóló munkáról,³⁵ Gulyás József főgimnáziumi tanár Sárospatakon megjelent füzetéről, mely e témában szerinte jobb, mert részletesebb Ferenczi Zoltán hasonló tárgyú, a Protestáns Szemlében közölt tanulmányánál, s mely érzékletesen mutatja ki a reformáció vallási hatását jelentős magyar írók személyiségében, életművében. A recenzens szerint: *„E művecske arra is figyelmeztet, hogy nemzeti irodalmunk lehangoltsága vagy emelkedése a protestantizmus hervadásával vagy virágzásával összefügg. [...] ... nekünk reformátusoknak a magyar nemzet világosságának kell lennünk!”* Ez itt persze egy sokáig lappangó régi tradíció megidézése. Fontosabb nyilván a felsőoktatásról írt jegyzet. Az, hogy külföldi egyetemet járt, nem azt jelenti, hogy értékesebbek voltak az oklevelei, hanem főleg azt, hogy ahol lehetett, a holland példákkal érvelt, s egyfajta polgárosulás felé próbált utat mutatni. Mindvégig visszavágyott a számára mintát adó Németalföldre, logikus tehát, hogy később elutasította a Hollandiát is leigázó III. Birodalom világátalakítási kísérletét – nemcsak kívánta a náci bukását, de bizonyos is volt benne, hogy az bekövetkezik. A magyar egyetemek kapcsán is a holland mintát nézi, és a decentralizációt sürgeti.³⁶ A vidéket arra kellene rábírní, hogy próbálja Budapestet követni *„külső műveltségi igények tekintetében”*, fejleszteni kell a városokat, falvakat, mert megengedhetetlen, hogy az országon belül fennmaradjon nyugat és kelet *„kiáltó”* (ma is élő) ellentéte. A centralizáció természetesen eleve hátrányosan érintette a vidéket, de Budapestet nem is erkölcsi erők virágoztatták föl, noha *„az erkölcs még erősebb pillére a társadalomnak és nemzetnek, mint a nálunk annyit hangoztatott kultúra. Magas fokú kultúra nem képes ellentálni a tisztább erkölcsiségnek”* – itt például Hellászra–Rómára, a császárkorra, a reneszánszra hivatkozik a szerző. A fővárosi kultúra nem önerőből táplálkozik, *„Budapestre nézve nagy szegény, hogy ott az állam és nem a főváros tartja*

³⁵ Filep Gusztáv: *A reformáció és a magyar irodalom*. Órálló, 1921. 36. (43.) szám, 6. p.

³⁶ Filep Gusztáv: *Fővárosi és vidéki főiskolák*. Órálló, 1922. 10. (56.) szám, 3. p.

fenn az egyetemet”; az „egészséges fejlődésű” országokban, így Hollandiában és Svédországban a fővárosok állították föl az univerzitásokat, az állam pedig csak „a kisebb, nem nagy anyagi erővel bíró városokban”. Az erkölcsi érzék hiányára vall, ha egy „nagy pénzerővel” bíró város az állammal fizeteti ezeket a költségeket (főiskolák intézetekkel és könyvtárakkal), ez ugyanis a vidék rovására történik; azaz az állam könnyít a főváros jogos terhein, és azokat a vidékre rója. Az „összhangzatos fejlődés” feltétele volna, ha a fővárosban nem alapítana az állam új kulturális intézeteket, hanem a vidékieket támogatná, illetve ott létesítene ilyeneket; ezek Budapestre zsúfolása miatt nincs egészséges versenyszellem – noha „a tudomány világában a monarchiának nincs helye”. Korábban kétrészes cikkben foglalt állást a református napilap mellett.³⁷ A tervezett és végül hamvába holt orgánumtól az egész magyarországi közszellem megváltoztatását várta, ezért azt Budapestre képzelte el. Szemlélete ma talán felfoghatatlanul puritánnak minősülne; kommentár nélkül csak a gyakorlati javaslatai reprodukálhatók, és az a figyelmeztetése, hogy a nyugati világot „kálvini világnézetű” „emberek és népek” vezetik, ami részben angolszász orientációjára utalhat. A napilapnak szerinte követnie kell a régi református hagyományt, márpedig ez az egyház „mindig előljárt a politikai és társadalmi fejlettebb intézmények, szokások” honosításában; a lap legyen „minél gyakorlatibb és minél tudományosabb”, „világítson rá mindig a további fejlődés irányára”, ne hagyja, hogy a „külszín” megtévesszen, mert egyébként erre a magyarok hajlamosak. Kevesebb helyet kellene áldozni a (közvetlen) politikára – viszont ezen belül „A föld összes országaira tekintettel kell lenni”, és rovatot kell nyitni a korszak szellemi áramlatainak tárgyalására –, a szépirodalmat szelektálni kellene (de azért minden számban megjelenne egy novella, és egy folytatásos regény vonatkozó fejezete); központi helyen kellene tárgyalni a legfontosabb társadalmi és gazdasági problémákat, ezek között kitüntetetten a földművelés állapotát. Legyen a lapnak állandó önálló rovata a földművelés és a politika mellett a városok és községek, a kereskedelem, a közlekedés, az utak, a hajózás, a vízszabályozás, csatornázás, ipar, az egészségügy, a sport, az állattenyésztés, kertészet, szőlőművelés, a börze ügyei és természetesen az egyházi élet számára is („Ez a külföldi lapokban állandó rovat!”), a honiak mellett kitekintéssel a külföldi egyházi hírekre. Fontos a nálunk elhanyagolt egyházi „szegényügy” napirenden tartása, hírt kell adni a tanárok, lelkészek, tanítók megválasztásáról, feladataikról, fizetésükről. Megtárgyalandó minden új tanügyi áramlat, a vonatkozó lapokat, éppúgy, mint az egyháziakat, szemlézni kell. Szükség van művészeti tárgyú recenziókra, minden művészeti ágról meg kell emlékezni (ezen belül a színházi rovat megszükitendő [nyilván arányosítandó]), a friss műveknél a magyar vonásokat kell hangsúlyozni, de a hazai eredmények túlbecsülése nélkül. Éppen a nemzeti művészet fejlesztése érdekében fel kell hívni a figyelmet a külföldi eredményekre; s ha lehet, a távlatosság végett minden számban cikket kell közölni egy „külföldön tartózkodó” honfitársunktól: „Így nem fogjuk abban a csalárd hiedelemben ringatni magunkat, hogy mi vagyunk a világ középpontja. De tudni fogjuk, hogy a nyugati álla-

³⁷ Filep Gusztáv: *A mi napilapunk*. I., Órálló, 1921. 27. (34.) szám, 4. p., II., 28. (35.) szám, 4. p.

mok körülbelül annyit törődnek művelünk, mint mi Sziámmal.” Ezzel szemben nincs szükség az ekkori sajtóban általános hosszú napihírekre. Mind e célok érdekében egyesületbe kell tömöríteni a református újságírókat, írókat, költőket. A reformátusoknak mindenekelőtt a céljukkal kell tisztában lenniük, s ha ez megvan, „ne egymás meggyőzésére törekedjenek – hiszen ez a lelkialkat különbsége miatt a legtöbbször lehetetlen –, hanem egymás megértésére. [...] Ily módon tanulnak mindent alaposan megvizsgálni és értékelni.”

Úgy látom, a továbbiakban csillapul a társadalom átalakító láz, pontosabban a gyakorló segédlelkész életében a gyülekezeti élet adta feladatok válnak fontossá, nem függetlenül a gyülekezeti tagok problémáinak megoldásától. Vagyis a reformszellem tárgyává a közvetlen környezet válik. A legjobban dokumentálható e téren a műfordító-költő Képes Géza „pályára állítása”. Képes több életrajzi jegyzetében megemlékezett arról, hogy neki, a mátészalkai parasztfiúnak, a polgári iskola elvégzésével lezárulni látszott a továbbtanulás útja, nyilvánvaló volt, hogy kovácsinasként kezdi, s esetleg – mesterként végzi felnőtt életét. Tanára és a helyi segédlelkész kötötte az ebet a karóhoz, hogy tovább kell tanulnia, Filep Gusztáv írt ajánlólevelet számára a sárospataki kollégiumba, hogy bekerülhessen ingyenes helyre, ösztöndíjat kaphasson, s ő volt az, aki négy hét alatt megtanította a legénykét az alsó évfolyamok latin tananyagára.³⁸ A gyülekezeti élet kapcsán van egy fontos, az egyháztörténetben egyszer majd részletesebben tárgyalandó kérdés, amiről ritkán szoktunk beszélni: a kálvini demokráciából származó kalamitások kérdése. Taktaszada község honlapján olvasom: „1926-ban dr. Filep Gusztáv segédlelkész kezdte meg a vallásos esték megtartását, a nagyvonalú igehirdetést. Az addig szolgálatot teljesítő papok közül neki volt a legmagasabb képzettsége. Pár év elteltével állást cserél a sértődöttsége miatt, mert nem ért egyet iskolai költségek miatt a presbitériummal. Rendíthetetlen volt hitében, és a tévelygőkkel szemben kérlelhetetlen.”³⁹

A viszonylag kisszámú nem recenzió jellegű írása is a nyugati példákat idézi. A Debreczeni Protestáns Lap 1923-as évfolyamában a reformáció két vértanújáról, Hendrik Voersről és Jan van Essenről emlékezik meg,⁴⁰ A cikk pár sorban, de élményszerűen szól a mártirokról való az évi brüsszeli megem-

³⁸ Az életrajzi feljegyzések helyett lásd ehhez a verset: Képes Géza: *Mátészalka – Sárospatak*. In uó: *A pataki diák*. Kozmosz Könyvek, Budapest 1989, 45–46. p.

³⁹ Lásd: <http://www.taktaszada.hu/reformatus.php> (Letöltve: 2017. augusztus 13.) A gyülekezet és a lelkész lehetséges nézetkülönbségeihez: bár a jókedvű adakozót, mint mondják, szereti és megáldja az Úr, források tanúskodnak róla, hogy az áldozatkészség nem mindig teng túl a református gyülekezetekben. Bálint Dezső, akiről főntebb szó volt, sehogy sem tudta összegyűjteni egyházközségében a sérült templom helyreállítási költségeit, így Búza János főgondnokkal azt ötlötték ki, hogy a templomot hivatalosan életveszélyessé nyilvánítatják, így aztán nem lehetett halogatni az építést. Janka Károly: *Emlékezés Bálint Dezső sárospataki lelképásztorról és az alsózempléni egyházmegye espereséről*. Különnyomat a Sárospataki Református Lapok 1928. évi 47–50. számából, 8. p. (Természetesen nem állítom, hogy az apám szülőfalujának presbitériuma és nagyapám közötti, a forrásban említett nézeteltérés analóg volna ezzel.)

⁴⁰ Filep Gusztáv: *Két németalföldi mártír*. Debreczeni Protestáns Lap, 1923. 32–33. szám, [161]–163. p.

lékezésekről. „A tiszta evangéliom ezen első mártírjai” az 1513-as alapítású antwerpeni Szent Ágoston-rendi kolostor szerzetesei, a szintén augusztiniánus Luther követői, eszméinek hívei voltak, s 1523-ban hurcolták őket máglyára. A várost reformáló antwerpeni barátok közül az ellenük lefolytatott vizsgálat során a többiek visszavonták hirdetett tanaikat; ők ketten, akik ellen az utolsó kihallgatáskor 61 vádpontot emeltek, 1523. július 1-jén, amikor a máglyára vitték őket, azt kérték, ne kötözzék őket az oszlophoz, „*hogy tudja meg a világ, hogy önként mentek a vértanúhalálba*”.⁴¹ A vádat és az ítéletet, a szokás ellenére, a máglyánál „*a néptől való félelemből*”⁴² nem olvasták föl újra, viszont utólag iparkodtak elhíresztelni róluk, hogy a haláluk előtti pillanatban „*megtértek*”; ám „*a közel állók és maga a hóhér, akitől ezt megkérdezték, arról tanúskodtak, hogy a megbánás egyetlen szavát sem hallották a máglyáról. Ezt írja Erasmus a genti van Utenhovéhoz írt levelében*”.⁴³ Egyháztársadalmi, egyházszervezeti tárgyú, általam ismert dolgozataiból a diakóniai munkáról és a lelkészválasztásról írtak a fontosabbak. Az első téma azért foglalkoztatta, mert egyrészt a református egyház „*keleti típus*”-ában a történelmi körülmények folytán elhanyagoltattak a belmissziói tevékenységek („*a magyar református egyházban a diakónia történelmileg szervesen kifejlődött alakjában nincs meg*”), ezért több vonatkozásban fontos volna nyugati formák adaptálása – másrészt akik látják az intenzív egyházi élet hiányát, gyakran nem a legfontosabb területeken mutatják föl az átveendő külföldi mintát, vagy nem református alapelvekből fakadó módokat erőltetnek, nem fordítanak gondot a biblicitásra, illetve rámutatnak a baj jelenlétére, de nem a gyökerére, és „*megelégednek [...] a felette való nagy sopánkodással*”.⁴⁴ A cikk szerzője a bibliai locusok alapján és a (nyilván) holland gyakorlat segítségével hívásával szeretne rendszerességet vinni az így-úgy működő szeretettevékenységbe, hivatkozva arra is, hogy az őskeresztyénség idején gyakorolt, Kálvin által felújított hivatal révén vált a református a legszociálisabb, legtársadalmibb egyházzá,⁴⁵ s ez a forma adott példát nyugaton a szegényügy törvényi rendezésére. Azonban ez nemcsak társadalmi vagy gazdasági kérdés, nem rendeletek dolga: „*A diakónia valójában Isten igéjének ragyogása a társadalom életén*”.⁴⁶

Az *újabb lelkészválasztási javaslatokról* című előadását 1926. június 29-én olvasta föl az Alsózempléni Egyházmegye lelkészi értekezletén, Sátoraljaújhelyen. Ebben az egyházi ébredés jegyében foglalta össze, amit a korábbi zsinatok lelkészválasztó törvényeiről – amelyek „*általános megnyugvást nem keltettek*” – meg az új javaslatokról tudni érdemes, s végül előadta saját „*igénytelen nézetét, amelyben konzervatív, a végletektől óvakodó módon a teológiai tudomány és a gyülekezetek érdekei is kielégülést nyerhetnének*”.⁴⁷

⁴¹ I. m., 162. p.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Filep Gusztáv: *A diakónusokról [I.]*. Debreczeni Protestáns Lap, 1922. 42. szám, 304. p.

⁴⁵ Egy szóval sem állítom, hogy ma is így van – F. T. G.

⁴⁶ Filep Gusztáv: *A diakónusokról [I.]*. I. m., 305. p.

⁴⁷ Filep Gusztáv: *Az újabb lelkészválasztási javaslatokról [I.]*. Sárospataki Református Lapok, 1926. 28. szám, [125.] p.

Ezt az aprólékos szöveget nem kivonatolom, de a sorsa érdekes: az értekezlet a javaslatot nem fogadta el, viszont a témát olyan fontosnak, s „*jelen állásának összefoglaló megvilágítását e dolgozatban oly sikerültnek tartotta*”, hogy annak közlését kérte „*a további hozzászólások szempontjából*” a Sárospataki Református Lapoktól.⁴⁸

Annak, hogy nagyapám élete utolsó három évtizedében nem publikált, úgy tudom, az volt a fő oka, hogy lelkeszi feladatai megszorodtak, és családfenntartói gondjai is elvonták ettől a munkától. Prédikációi kiadására ugyan nem lett volna pénze, de hogy ezekből semmi sem jelent meg, abban elvi okot gyanítok inkább. Nem tartotta megengedhetőnek minden csip-csup dolgozat kinyomtatását, s ezt egyik recenziójában logikusan meg is indokolta: „*Ha az utolsó évek egyházi beszédköteteit vizsgáljuk, számos ifjú ember nevével találkozunk, akik baráti unszólásra a nagyság irodalmi orozslánkörme megmutatásául egy kötetet adtak ki. Az általános jellemvonás ezekben, hogy egy illusztráció rabul ejti őket és abban oly kéjfürdőt vesznek, mint egy morfinista. Ezzel a jelenséggel szemben mi az ismert horatiusi elvet szeretnénk érvényben látni a prédikációk kinyomtatását illetőleg: »Nonumque prematur in annum«.*⁴⁹ Akkor az igazi nagy igehirdetők példájára nem a baráti unszólás udvarias szava, hanem a belső igazság kényszere ösztönözné őket, hogy belső életük kitermelt drágagyöngyeit a világ elé bocsássák, miután már megjárták az Írás titkainak mélyét és állottak a Biblia vizének mélységei felett. Így teremnek a nagy szónoki remekek, s némelyik az évszázadok és évezredek távolán át is, mint a rádió, több száz, sőt ezer kilométer messzeségen át a valóság szépségének lebűvölő erejével adja a távoli zenét vagy beszédet, az élet, a valóság felmagasztaló föntségével hat ránk, midőn az emberi lélek nyomorát és Isten szerelmét a kifejező erő páratlan mértékével tolmácsolja, amelyre szívünkben is visszhang kél.”⁵⁰

Aztán meg harminc év hamar eltelik az egyházközség dolgainak intézésével, az egyházmegyei gyűlésekkel s az azokon tartott előadásokkal, egyedi alkalmként a mezőkeresztesi parókián Csikesz Sándorral és az irodalomtörténész Zsigmond Ferencsel megvalósított „minikonferenciával”, magántanítványokkal való foglalkozással s a három fiú felnevelésével, szövetkezeti munkával, világháborúval.

Ez utóbbinak az éveiből egyelőre csak szórványos adataim vannak. 1942-ben az egyházi közélet és a református teológiai gondolkodás legnagyobbjaival vett részt egy ekkleziológiai vitán Debrecenben.⁵¹ Ennek tárgya Imre Lajos egy évvel korábban megjelent könyve volt.⁵² A polémiát nem részletezem, túl hosszú

⁴⁸ Szerkesztői jegyzet uo., illetve *Az alsózempléni egyházm. lelkeszi értekezlete*, uo. 126. p. A dolgozat öt részletben jelent meg a 28–32. számokban.

⁴⁹ A nevezetes utalás, hogy a kéziratokat leghamarabb kilenc év után helyénvaló közzétenni – F. T. G.

⁵⁰ Filep Gusztáv: *Dr. Kiss Géza: Lélek és élet*. I. m., uo.

⁵¹ *Az ekkleziaszтика a teológiai tudományban és a lelkeszképzésben. A Coetus Theologorum debreceni tagozata vitaülésének anyaga (1942. április 21.)*. Theologiai Szemle, 1942. 2. szám, 86–111. p.

⁵² Imre Lajos: *Ekkleziaszтика. Az egyház élete és szolgálata*. Budapest 1941 (A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata).

A mezőkeresztesi parókia tornácán a szövegben emlegetett magánkonferencián, valószínűleg 1936-ban. A felső sorban balról (mindhárman szemüvegben) nagyapám, mellette Csikesz Sándor és Zsigmond Ferenc.

pen eljöhet ugyan az „Új Európa” Málnási által is hirdetett programja, „De a végső kimenetel nem lehet kétes”.⁵⁷

lenne; az bizonyos, hogy nagyapám hozzászólása volt a legtömörebb (célratörőbb),⁵³ egyetlen bekezdésben foglalta össze mondandóját.⁵⁴ A tágabb közeget, amelyben ez a vita lezajlott, nemkülönben a polémiának helyet adó folyóirat szemléletét tükrözi az adott szám két következő közleménye, a *Zsidó-keresztyén egyház?* és *Az Ószövetség* című jegyzetek;⁵⁵ az előbbi a zsidóknak – a zsidó származású keresztyéneknek – a keresztyénségen belüli elkülönítéséről szóló terveket, a második tétélesen Málnási Ödön szélsőjobboldali kultúrprogramját veri vissza, mint amely hadat üzen a keresztyénség alaptételeinek. Nincs és nem lehet fajvédő egyház, az Új Európa kultúr szervezete elfogadhatatlan. *„Tényleg el lehet képzelni egy olyan fajvédő »egyházat« is, amely a tagok faji tisztasága szempontjából a legelső angoranyúlfarmmal is felveheti a versenyt. Számunkra azonban csak egy kérdés állhat fenn: mit parancsol Isten Igéje?”*⁵⁶ Az Írás szerint *„az ítélet az egyházon kezdődik”,* melynek bűnei méltó büntetéseképp

⁵³ A vita rendje: Makkai Sándor bevezető előadása, Imre Lajos válasza, László Dezső, Nagy Barna, Filep Gusztáv, Illyés Endre hozzászólása, Makkai Sándor viszonzálása, Vasady Béla vitázáró beszéde.

⁵⁴ A következőképpen: „A magyar református teológiai irodalomban Ravasz László előtt az ekkleziasztikára vonatkozólag a prioritást Movák Lajosnak kell adni. A problémafelvetés az, hogy az ekkleziasztikát hová tegyük, a lelkészképzési tanterv elejére vagy a végére. Ha azt értjük ekkleziasztikán, amit Imre Lajos, akkor lehet a végére tenni, ámde ezt ekkleziasztikának legjobb meggyőződésem és a régebbi teológiai irodalom technikus terminusa szerint nem lehet venni. Imre Lajos olyan problémákat tárgyal itt, amelyeket az egyház jelen problémái című kollégiumban kellene adni, és nem az ekkleziasztikában. Az a helyes és logikus, amit Makkai Sándor mondott.” Az ekkleziasztika a teológiai tudományban és a lelkészképzésben. I. m. 106. p.

⁵⁵ *Zsidó-keresztyén egyház?* Theologiai Szemle, 1942. 2. szám, 112–113. p., *Az Ószövetség*, uo. 113–115. p.

⁵⁶ *Zsidó-keresztyén egyház?* I. m., 113. p.

⁵⁷ *Az Ószövetség*. I. m., 115. p.

Ez időben az egyházmegyében belső feszültségeket is fel kellett oldania. A diósgyőri egyházközség presbitériumának megosztottsága (egyesek a kettéválást szorgalmazták) ügyében a presbitérium és külön Komjáthy József lelkipásztor kérelmére (két személyből, dr. Filep Gusztáv tanácsbíróból és dr. gróf Haller István világi főjegyzőből álló) bizottságot küldtek ki. Az egyházmegyei közgyűlés az alábbi (a szignóból következtethetően nagyapám által beterjesztett) határozatot fogadta el:

„Az alsóborsodi református egyházmegye közgyűlése magáévá teszi a diósgyőri presbitérium folyó évi szeptember 13-án hozott ama határozatát, amelyben határozatilag kimondotta, hogy a jelen időkben, amikor félelmetesen dübörögnek az események, amikor az egyéni élet kockán forog és menekülési aggodalmak nyomasztólag hatnak a lelkekre: a szétválás kérdésével nem foglalkozik és afelett napirendre tér.

Mikor mindenütt az összefogás jelszavát hangoztatják, a legmagyarabb egyház nem adhat példát a széthúzásra, az egység megbontására.

Így kellett határozni, mert az egyesülés óta a diósgyőri egyházközség minden tekintetben fellendült, öntudatosabb lett, megerősödött; a különválásra nincsen semmi tárgyi ok.

Minthogy az egész sajnálatos mozgalom a két lelkipásztor közötti egyenlenségre vezethető vissza, egyházmegyénk elvárja, hogy a lelkipásztorok minden személyi vélt vagy valóságos sérelmet félretéve, egymásnak megbocsátva, egymást szeretetben elhordozva, mindent tegyenek meg gyülekezetük felvirágoztatásáért, ezért még életüket se tartsák drágának abban a tudatban, hogy jobb méltatlanul szenvedni, mint méltán.

Ha pedig erre nem hajlandók, az egyházmegye elnöksége tegye meg a lépéseket a mai idők parancsait meg nem értő lelkipásztornak a diósgyőri egyházközségből való eltolítására.

(Dr. F. G.)⁵⁸

Tildy Zoltán Mezőkeresztesen. (Tildyt 1933-ban a mezőkeresztesi választókerületben tartott időközi választáson manipulációval és erőszakkal megbuktatták. Bár a kisgazdapárt petíciót adott be a visszaélések miatt, ezért a kormányparti képviselő lemondott, az új fordulóban Tildy nem indult. Köztársasági elnökként meglátogatta egykori bukása színhelyét.)

⁵⁸ Az alsóborsodi református egyházmegye 1943. évi június hó 16-án Miskolcon tartott egyházmegyei tanácsának és 1943. évi október hó 13-án Miskolcon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerkesztette: Nádházy Bertalan lelkési főjegyző, [Miskolc] 1944, 59–60. p.

Egy év múlva, a kiürítéskor székéren vitte magával az anyakönyveket, s a front elvonulta után először tért meg a faluba az intelligenciából. A következő korszak a koalíció demokráciaépítésével – ebben a kiscgazdapárt oldalán vett részt; ebből az időből való a Tildy Zoltán mezőkeresztesi látogatása idején készült csoportkép –, majd a diktatúra győzelmével, (ennek ellenére) nagyapám esperessé választásával, majd megbuktatásával, végül kényszernyugdíjazása után részben fizikai munkában telik el.

Esperesként nagyapám – ennyit források nélkül is tudni lehet – a belmisszióra, halódó gyülekezetek újjászervezésére helyezte a hangsúlyt, ami akkor már nyilván nem volt ínyére a kommunizált egyházvezetésnek. Az Egyházkerületi Levéltárból bizonyára fontos források kerülnek majd elő erről, most talán a nálam lévő (a levéltárból, gondolom, részben hiányzó) iratok is adnak ehhez támpontokat. Valószínűleg a lelkészi továbbképzés szervezésével foglalkozott az a gépelt irat, melynek töredékét éppen a kezemben tartom. A megmaradt oldal egy mondat közepén kezdődik, az első, csonka bekezdés arról szól, hogy létrehozandó az a munkamegosztással működő közösség, melynek minden tagja egy-egy tudományág – nemcsak a teológia – eredményeit figyelni és ismertetni a körüli találkozókon. Az *„anyagi erők fogyatékosága”* folytán a holland lelkész körök mintáját kell követni, amelyek tagjai mind megrendelnek egy-egy tudományos folyóiratot, majd sorba küldik a kör tagjainak. *„Ez vonatkozik főleg a magyar nyelvű művekre”* – ebben a mondatban némi iróniát vélek fölfedezni, mert a dokumentum keletkezése idején más szakirodalom nem is igen (vagy csak nagyon bonyolult manőverek révén) volt megszerezhető, legfeljebb a szovjet. Külön csoportokban egyesítené a szöveg írója az egy-egy idegen nyelven olvasó lelkészeket, akik az elolvasott műveket előbb közösen dolgoznák föl, majd ismertetnék az érdeklődőkkel. A folytatás máris indokolhatja – legalábbis az akkori egyházvezetés logikája szerint – a nagyapámmal történt későbbi leszámolást:

„A lelkészi továbbképzés gondolata azt jelenti, hogy az élet és a tudomány ne szakadjanak el egymástól. Az élet minden jelenségét mint problémát fogjuk fel, viszont a tudomány művelői a való élet tünetei előtt ne hunyják be a szemüket, legyenek tudatában annak, hogy az élet mélyebb, mint a tudomány, minden egyes esetre feleletet adni előre a tudomány képtelen. Amint a múltban a protestáns tudósok állandó összeköttetésben voltak a nyugati szellemvilággal, és tudták, hogy a Nyugat milyen kérdések politikai és tudományos tekintetben való megoldására fordítja minden erejét, tehát ezek ismeretének a birtokában tudták azt, mikor kell kihúzni a kardot, mikor kell azt még nyugtatni, ilyen összeköttetés, ennek állandó figyelemmel tartása és állandó önképzés oldhatja meg egyedül a lelkésztovábbképzés problémáját. A továbbképzést nyújtóknak alaposan ismerni kell a gyülekezet vallási és erkölcsi életét, hogy tanácsaik ne légüres térben mozogjanak. [...] A továbbképzés módja tehát az végeredményben, tudományos teológiai folyóiratok, a kor színvonalán álló teológiai munkák és a paizsos férfúval minél kevesebb küzdelem s az elhivatás élénk érzete maguk után fogják azt vonni, hogy erről mi nem beszélni fogunk, hanem ezt éljük és cselekszük.”⁵⁹

⁵⁹ Dr. Filep Gusztáv esperes Mezőkeresztes, 1951. május 26-i keltezésű gépelt kézirat-töredéke (a birtokomban).

Nagyapámnak az egyházi életből való kiiktatása mindazonáltal talán nemcsak saját aktivitásának a következménye, hanem egyben részeleme egy nagyobb koncepciónak, amelynek kitűzött és hamar megvalósított célja nem egyszerűen az Alsóborsodi Egyházmegye, hanem az egész Tiszáninneni Egyházkerület megszüntetése, a Tiszántúllal való összevonása – 1957-ben sikerült aztán különválni, visszaállítani a régi határokat –, hogy előbb a keleti rész, majd lényegében az egész egyház a diktatúra szempontjából a legjobb kezekbe kerüljön: Péter Jánoséba, aki utóbb Kádár János külügyminisztere lett.

Gyermekkoromból, a szocializmus üde éveiből emlékszem egy apró jelenetre; édesanyám mesélte otthon, hogy valahol, talán munkahelyi társaságban, egy elég súlytalan vita közben szóba került családi szocializációnk, s ő nagyapám iskolai végzettségeivel ríposztzott. *„Azt akartam, hogy tudják, nem favágó volt az apósom”* – valahogy ekképpen kommentálta a történetet. Apám arcán halvány mosoly. Nagyapám ugyanis, szerinte, nyugdíjba küldése után – 1953–1954-ben seregestül kényszerítették nyugállományba a hatvanadik életévüket már betöltött s az egyházvezetés potenciális ellenzékeként számításba jöhető lelkészeket, minimális nyugdíjjal – favágással is próbálkozott a létfenntartás, illetve főleg a fiai tanítási költségeinek előteremtése érdekében. Nem rossz adalék az egyház akkori vezetőinek lelkiismeretességéhez, kötelességfölgóghoz, szociális érzékéhez az alábbi két levél. Az elsőt nagyapám írta 1953 tavaszán a konvent elnökségéhez; ebből kiderül, hogy 1952 májusában Bereczky Albert püspök, a református konvent és a zsinat elnöke, bizalmas megbeszélésre hívta őt *„az esperesi állás betöltése tárgyában”* – éppen mert bizalmas megbeszélés volt, a levélből sem tudjuk meg a tárgyát. Lehetséges volna, hogy leváltása után az egyházfő megpróbálta volna rávenni őt, hogy álljon át az egyház irányítóit támogatók táborába? *„...elmondottam – áll a levél első bekezdésében –, hogy három gyermeket tanítatok házon kívül, az egyházi földek eladása után elestem a javadalmi föld jövedelmétől, helyette kárpótlást nem kaptam, és most elveszítem az esperesi tiszteletdíjat is. A főtiszteletű püspök úr azt mondta, hogy ő erre a nehéz helyzetre nem is gondolt. Ezen lehet segíteni, csak a módját kell még megtalálnia.”* Ezt a módot Bereczky nem találta meg, nem állíthatom biztosan, hogy nem is kereste. Kevés dolog eshetett nagyapámnak annyira nehezebbre életében, mint ennek a levélnek a megírása, ugyanis kérnie kellett: *„Eddig igyekeztem a munkám után eredő bevételből kijönni. De most már olyan kényszerűségben vagyok, hogy kénytelen vagyok alkalmatlankodni Bereczky Főtiszteletű Úrnál, hogy találja meg a segítősi módot, amelyen a múlt májusban gondolkozott. Kénytelen vagyok a Főtiszteletű Elnökséget arra kérni, hogy a legáció jótéteményétől elesett fiam tanítására segítséget kapjak.”*⁶⁰ Idevág aztán egy hasonló tárgyú, már a nagyapám halálát követő évből származó levél. Így kezdődik:

⁶⁰ Filep Gusztáv lelképásztor levele a református konvent elnökségéhez 1953. május 3-án. 41/1953. sz. Az iktatószám, gondolom, az egyházközség iratgyűjtőjére utal, de a levél eredeti(nek tűnő), a mezőkeresztesi református lelkészi hivatal pecsétjével ellátott és aláírt példánya a birtokban van. Amiből arra következtettek, hogy nagyapám nem is küldte el.

„Kedves Nagytiszteletű Asszony!

*Alig van remény arra, hogy az április 8-án kelt kérvényében kért diakóniai segílyt megkapja. Én szívesen terjesztem fel azzal a legjobb ajánlással a kérvényt, amivel az esperes úr is ellátta, mégis alig van rá remény, hogy sikerrel járjon.*⁶¹

Nagyapám 1960-ban hivatalosan autóbaleset áldozata lett. Nem mondom, hogy nem így van, de inkább úgy fogalmazom ezt meg, hogy elütötte egy autó, amit egy azelőtt (?) az államvédelem állományába tartozó ember vezetett. Az bizonyos, hogy a család a vizsgálat eredményeivel nem volt megelégedve. Az utolsó nálam lévő dokumentum szerint a Legfőbb Ügyészség képviselője a bűnügyi iratok felülvizsgálata során törvényességi óvás benyújtására nem talált alapot, ugyanis szerinte a „Kresz. 27. § 2. bekezdésében foglalt szabálysértés a bekövetkezett balesettel okozati összefüggésbe nem hozható”.⁶²

A zárókép mégsem ez lesz. 1956 őszén dr. Filep Gusztáv a Szerencsi Cukorgyár alkalmi alkalmazottja, répaátvevője Hajdú-Bihar megyében, a forradalom idején Nagycserén. Ezekben a napokban legnagyobb fia a helyi Forradalmi Tanács titkára Karcagon, a legkisebbik nemzetőr Debrecenben. November 4-én hajnalban csak annyit érzékelhet, hogy elkezdődött a Forgószél hadművelet, aminek a nevét persze akkor nem tudhatja, azt sem, hogy az akciónak magyar részről már halálos áldozatai vannak.

Elindul gyalog, Debrecenbe. Szembe a szovjet tankokkal.

⁶¹ Darányi Lajos püspök levele dr. Filep Gusztávnénak. Sárospatak, 1961. május 9. A Tiszán-
innen Református Egyházkerület Püspöki Hivatalától, 302/1961. sz. (A levél eredeti példánya
a birtokomban.)

⁶² Dr. Major Miklós osztályvezető ügyész dr. Dienes István ügyvédnek, 1962. július 17. Legfőbb
Ügyészség Büntetőbírói Főosztály Bfl. 21. 253/1961/3. sz./l.